

Marko Fondse, Hero Hokwerda, Kostas Tachtsís, Nasos Vayenás, Hans Warren

Ontmoeting van twee culturen, Griekenland–Nederland

In 1963 sloten Griekenland en Nederland een cultureel verdrag. Vier jaar later grepen de kolonels de macht en nadat de junta weer het veld had geruimd, werd in 1974 een democratische republiek gevestigd. In 1981 trad Griekenland toe tot de Europese Unie. Al die tijd bestond het verdrag voort en in 1988 beleefde het zijn 25-jarig jubileum. Mede ter gelegenheid hiervan werd in Athene een tentoonstelling van wederzijdse vertalingen van Griekse en Nederlandse literatuur ingericht: ‘Ontmoeting van twee culturen, Griekenland en Nederland’. Bij de tentoonstelling hoorde een tweetalig boekje verzorgd door Hans Hendriks, waarin hoogwaardigheidsbekleders als de algemeen secretaris van het Griekse ministerie van Cultuur, de locoburgemeester van Athene en de Nederlandse ambassadeur in Griekenland hun zegje deden, maar waaraan ook Nederlandse vertalers als Marko Fondse, Hans Warren en Hero Hokwerda een bijdrage leverden. VertaalVerhaal publiceert hier een selectie uit dit boekje en dankt in het bijzonder Hero Hokwerda, die het ons onder de aandacht bracht. Ook gaat onze dank uit naar Mario Molegraaf en Peter Verstegen, rechthebbenden van Hans Warren (1921-2001) en Marko Fondse (1932-1999).

Ontmoeting van twee culturen, Griekenland–Nederland

Kostas Tachtsís

Een kleine vertaalgeschiedenis

vertaald door G. Seidas-Hinnen

Ik geloof, dat er niets is met betrekking tot het grote en, zoals algemeen aangenomen wordt, onoplosbare probleem van de vertaling, wat niet allang – met grondige studies en essays of leuke toespraakjes – gezegd is. Daarom zal ik iets vertellen wat mij persoonlijk is overkomen bij mijn eerste poging een vertaling te maken.

In 1954 was ik een onbekende jonge rekel, die al vier gedichtenbundels op zijn strafregister had staan, waarvan de laatste – dat moet ik toegeven – vooral door zijn uitdagende omslag een woedend antwoord was aan diegenen die, niet geheel ten onrechte, twijfel koesterden aan mijn dichterlijke prestaties – een van deze mensen, om precies te zijn een dichteres uit goede Atheense familie met slechte manieren, stelde me op een avond voor als ‘bijna dichter’.

Er waren echter ook andere, (argelozere) zielen in wier ogen ik reeds een gevestigd letterkundige was, en zo ontving ik op een zekere middag op de vliering waar ik woonde – vliering met uitzicht op het Syndagmaplein – bezoek van twee heren, drie jaar jonger dan ik, zojuist uit militaire dienst ontslagen, die over een klein kapitaaltje beschikten – ongeveer tienduizend drachmen van die tijd – en het in een uitgeverij wilden beleggen.

Ze legden me hun plannen voor en verzochten me buitenlandse boeken ter vertaling voor te stellen en, natuurlijk, als een goed begin het eerste te vertalen. Ik was geveleid. Daar kwam bij, dat mijn financiën een zware crisis doormaakten, en geen enkel honorarium hoe klein dan ook – en bovendien nog voor werk dat naar ik meende tegelijkertijd een genoeg zou zijn – was te versmaden. Ik sloeg *Nourritures terrestres* van Gide voor, dat ik pas gelezen had. Ze hadden wel van Gide gehoord, maar hun gedegen volksinstinct waarschuwde hen, dat een dergelijk boek – en of ze gelijk hadden! – geen profijt beloofde maar bankroet, en ze verwierpen het.

Ik stelde ze een boek van Colette voor. Over haar wisten ze ook niet veel, maar toen ik hun in het kort de handeling van het werk vertelde – de handeling van het werk met de betekenis waarmee we toen die uitdrukking gebruikten in verband met films – dachten ze er even over na en wilden vervolgens het boek zien. Ik haalde twee boeken uit de boekenkast, *Chéri* en het vervolg *La Fin de Chéri*. Afgaand op de opvallendste omslag en ondanks mijn protesten kozen ze het tweede – dat moest eerst maar de markt veroveren en dan zouden we wat het eerste betrof wel verder zien. We werden het eens over het honorarium dat een maand huur voor mijn vliering vertegenwoordigde, betaalden me een klein voorschot en vertrokken. Enige voorwaarde: ze moesten de vertaling binnen een maand in handen hebben.

Ik ging aan het werk maar begreep al spoedig dat niet alleen mijn vaardigheid als vertaler, maar ook mijn kennis van het Frans niet opgewassen waren tegen de eisen van de impressionistische, speelse en vrouwelijk gevoelige tekst van Colette. Ik deed een hele dag over een enkele bladzij, wat betekende dat ik, zelfs als ik me met niets anders bezighield, de vertaling niet eerder dan na verloop van zes maanden zou kunnen afleveren. Bovendien had ik de rest van het honorarium hard nodig.

Ze begonnen me al na tien dagen lastig te vallen, en toen ze zagen hoe schamel de oogst tot op dat moment was, fronsten ze hun wenkbrauwen en werden met de dag lastiger. Ik was gedwongen net te doen of ik doof was en voor niemand open te doen, uit angst ze brutaal en dreigend voor me te zien staan. De maand was voorbij en ik had minder dan de helft afgeleverd – die hadden ze bij stukjes en beetjes meegenomen, en mij daardoor de mogelijkheid ontnomen de tekst te herlezen en eventuele verbeteringen aan te brengen. Ik was genoodzaakt ingrijpendere voorzorgsmaatregelen te nemen. 's Avonds bijvoorbeeld werkte ik als een middeleeuwse monnik bij het licht van een kaars, om geen licht door de deurspleet te laten schijnen, totdat ik, niet bij machte de druk die ze op me uitoefenden en de spanning die ze mij veroorzaakten, langer te verdragen, alle morele bezwaren en het respect dat ik voor de arme Colette voelde overboord wierp en begon te sjoemelen, d.w.z. ik schreef vaak samenvattingen van hele alinea's van de tekst, die door zijn vergezochte en helaas verouderde stijl toch al flink op mijn zenuwen begon te werken.

Op een avond verwachtte ik het bezoek van een bijzonder geliefde vriend, en toen de bel ging dacht ik geen ogenblik aan mijn belegeraars-uitgevers, deed spontaan open en zag met afgrijzen hun gedaanten dreigend en impressionistisch als figuren van Colette in het gelige kaarslicht staan. Ze stormden als rovers de kamer binnen, en ondanks mijn protest dat ik nog maar vijftien of twintig bladzijden te doen had, gristen ze het manuscript van het tafeltje dat als mijn bureau dienst deed, en verdwenen. Ik had twee maanden vol moeite en onzegbare spanning verdaan, en zij lieten het grootste deel van mijn honorarium onbetaald, onder het voorwendsel dat ik mij niet aan de voor hun voornaamste voorwaarde, nl. de afleveringstermijn, gehouden had. Ze zeiden dat ze de nog onvertaalde bladzijden aan een andere, veel betere en vooral betrouwbardere vertaler zouden geven. Op dat moment was ik goed kwaad, maar later vergat ik het hele voorval.

Op een avond kreeg ik bezoek van een Engelsman die ik Griekse les placht te geven. Hij kondigde aan, dat het jammer genoeg de laatste les zou zijn, want hij zou twee dagen later naar Engeland vertrekken. Omdat ik op deze manier mijn allerlaatste bron van inkomsten verloor, was ik er droevig van en zei hem, dat ik jaloers op hem was. Hij vroeg me of ik auto kon rijden, ik zei ja – terwijl ik verdraaid nog nooit van mijn leven een stuur in handen had gehad, maar dat is een ander verhaal – en toen zei hij dat ik wat hem betrof gerust mee kon komen. Ik bracht halsoverkop mijn hebben en houden naar het huis van een tante, behalve de divan waar ik op sliep (die was toch voor de vuilnisman); en in de namiddag van de volgende dag lag ik daar glimlachend te mijmeren, in mijn schik bij de gedachte dat ik over enkele dagen zo ver van Griekenland vandaan zou zijn als ik nog nooit geweest was, ver van de armoedigheid en van de mensen die me aan de ene kant als 'bijna

dichter' beschouwden en me aan de andere kant oplichtten, toen plotseling de bel ging. Ik deed open en tot mijn stomme verbazing stond ik ineens oog in oog met de schuldigen, die mij zielig aankeken als zedige maagden. Ze hadden, zeiden ze, de overige bladzijden achtereenvolgens aan drie vertalers gegeven, maar de stijl van hun teksten was zo duidelijk verschillend van de mijne, dat ze uit respect voor de Grande Dame van de Franse letteren – zo verklaarden ze tenminste hun vrees dat de ongelijkheid van het laatste stuk de vraag naar het boek ongunstig zou beïnvloeden – weigerden die te gebruiken, en ze smeekten me ook de laatste bladzijden te vertalen.

Ik vertelde ze dat ze wel een beetje laat kwamen, want dat ik de volgende dag naar Londen zou vertrekken – en ik toonde hun de lege kamer. Ze hielden voet bij stuk. Ze huilden bijna. Ik herinnerde hen aan het geld dat ze me schuldig waren. Dat zouden ze me ook geven, zeiden ze, en hoeveel meer ik maar wilde, als ik de vertaling maar wilde afmaken.

Vol verwondering en trots – want net als de herenboer die ontdekte dat hij zijn leven lang zomaar proza geproduceerd had, kwam ik er ineens achter dat ik zonder het te weten stijl had – bleef ik de hele nacht op, vertaalde zo goed en zo kwaad als het ging de overige bladzijden, liet ze achter bij een bevriende schilder die de vliering naast mij bewoonde, met de opdracht ze niet uit handen te geven als het overeengekomen bedrag niet werd betaald, en vertrok vol verwachtingen en dromen naar het oude Albion.

Gedurende vele jaren, en in de verschillende behuizingen waar ik achtereenvolgens woonde slingerde er een exemplaar van deze miserabele uitgave rond, met een grote scheur in de opzichtige omslag – de hoge hoed, de stok en de witte handschoenen die Chéri in het boek droeg – totdat ik het op een goede dag weggooide in de vurige hoop dat er geen enkel exemplaar in de een of andere bibliotheek was blijven hangen dat me – een beetje ten onrechte – in de ogen van toekomstige, meedogenloze critici zou kunnen blameren.

Sindsdien heb ik vele en verscheidene vertalingen gemaakt. En mijn gevolgtrekkingen uit deze ervaringen kunnen in drie zinnen samengevat worden: ten eerste, de vertaler moet zelf schrijver zijn, en wel met een fundamentele verwantschap in voorkeuren met de te vertalen schrijver. Ze moeten een bepaalde ideologie, politiek of anderszins, gemeen hebben. Indien bijvoorbeeld de vertaler een hardnekkige en eenzijdige mannelijke instelling en mentaliteit heeft, dan is hij tot mislukking gedoemd – hoe uitgebreid zijn kennis ook moge zijn – wanneer hij de tekst van een homoseksuele schrijver, zoals bijvoorbeeld Proust, onderhanden zou nemen. In de tweede, plaats moet de vertaler de geest kennen van het volk dat de taal spreekt en schrijft van waaruit hij vertaalt – voor de onbekende woorden zijn er godzijdank woordenboeken. Het derde en voornaamste punt is, dat hij een juist gevoel heeft voor zijn eigen taal, en dat hij weet hoeveel van de inhoud hij mag opofferen zonder die te verdraaien, met het uiteindelijke doel datgene weer te geven, wat het kostbaarste is van een schrijver, namelijk zijn stijl.

Nasos Vayenás

Vier stellingen over het vertalen van poëzie

vertaald door G. Seidas-Hinnen

1

Als een gedicht ‘niet moet betekenen maar moet zijn’, zoals Archibald Macleish stelt, dan is het schrijven van poëzie een daad die vereenzelvigd: doel en middel vallen samen, het is onmogelijk het woord te scheiden van zijn betekenis, de betekenaar van het betekende. Poëtische taal is de taal van vóór de zondeval, de ene en ondeelbare, de ideale taal (de taal in haar ideale vorm), vrij van elk dualisme tussen lichaam en ziel: een taal-lichaam waarvan het vlees tegelijk ook de ziel is. Daarom zou men poëtische taal kunnen definiëren als onvertaalbare taal. Onvertaalbaar, omdat zij absoluut is en omdat vertalen een handeling is die de betrekkelijkheid van taal veronderstelt: vertalen is alleen dan te verwezenlijken als de betekenis losgeweekt kan worden van het teken.

2

Poëzie vertalen (als we bij poëzie van vertalen konden spreken) is: een poëtisch lichaam overbrengen in een poëtisch lichaam van een andere taal. Hier is de scheiding van betekenden en betekenaars zelfs niet bij wijze van conventie denkbaar. In de poëzie' verschilt het betekende van dat in andere literaire genres, doordat de wezensinhoud ervan in hoofdzaak bepaald wordt door de materialiteit van de tekens. Elke wijziging van deze materialiteit, bijvoorbeeld elke poging tot vertalen van de tekens, brengt aantasting van hun wezensinhoud met zich mee (vooral aantasting van hun emotionele lading) en daarmee aantasting van de wezensinhoud van het poëtisch woord als geheel. Zo is bij het vertalen van poëzie dat wat we overbrengen hebben genoemd, een handeling die zelfs niet als hervormen kan worden beschouwd. Hervormen is immers het opnieuw vervaardigen van een vorm met hetzelfde materiaal, terwijl bij het vertalen van poëzie het materiaal verschillend is, doordat de talen verschillend zijn. Vertalen van poëzie is dus herscheppen, scherper geformuleerd: het scheppen, met de taal van de vertaler als materiaal, van een nieuw poëtisch lichaam, een lichaam dat overeenkomt met (wat niet hetzelfde kan zijn als) het lichaam van het origineel en van gelijke zwaarte en klank is.

3

Als het vertalen van poëzie onmogelijk is, dan is het vertalen van poëzie een echte kunst.

4

Bij het vertalen van poëzie is het origineel de beleving en het vertaalproces de poëtische daad.

Hans Warren

Vertalen is zoiets als het maken van een rekensom waarvan je de uitkomst vooraf al weet. Niet het antwoord is het belangrijkste, maar de wijze waarop de beantwoording is geformuleerd. Het probleem voor wie vertalen als een literaire discipline opvat is vooral: ‘Wat komt er te staan’ en veel minder: ‘Wat staat er?’ Dat neemt natuurlijk niet weg dat ook die laatste vraag door de vertaler opgelost moet worden. Uit eigen ervaring weet ik hoeveel inspanning dat vergt. Maar een vertaling waaraan af te lezen valt dat de totstandkoming moeite heeft gekost, is een mislukte vertaling.

De vraag ‘wat staat er?’ is in beginsel door iedereen te beantwoorden. Elke vreemde taal kan men leren verstaan. Men kan echter niet leren literatuur in de eigen taal te laten ontstaan. Het meest passende woord berust, alle woordenboeken ten spijt, op een goede vondst. De best klinkende zin blijft ondanks alle grammaticaboeken afhankelijk van een gelukkige inval. De vertaler van een roman zal het in vergelijking met de vertaler van een epigram meer van uithoudingsvermogen en minder van inspiratie moeten hebben. Toch is in alle gevallen de vraag ‘Wat komt er te staan?’ slechts op magische momenten bevredigend te beantwoorden. Zulke bevlogen ogenblikken kunnen bijna niet uitblijven wanneer je als dichter de dichter die je het meest bewondert vertaalt. Het was die overtuiging die mij de moed gaf het werk van K.P. Kaváfis in het Nederlands over te brengen. Vanaf het moment dat ik zijn gedichten ontdekte heeft hij grote invloed op mijn poëzie uitgeoefend. Het voordeel dat zo’n verwantschap bij het vertalen geeft spreekt voor zich. Er is evenwel ook een nadeel aan verbonden. Een vertaling is immers niet alleen een persoonlijke toe-eigening van een andere schrijver maar ook een publieke presentatie van die auteur. Het weerwerk van een tweede vertaler kan voorkomen dat de dichter die vertaald wordt verdwijnt achter de dichter die vertaalt. Ik werkte bij het vertalen van Kaváfis samen met Mario Molegraaf. Wij kunnen achteraf niet zeggen welk woord van hem is en welk van mij. Wij zijn vergeten over welke zin we het direct eens waren en over welke de meningen lang botsten. Wij herinneren ons niet waar een goede vondst werd geofferd of waar een gelukkige inval ons redde. Maar wij weten nog wel dat de gesprekken zelden hoefden te gaan over ‘Wat staat er?’ en des te vaker over ‘Wat komt er te staan?’ Bij vertalen is het onderweg zijn belangrijker dan het bereiken van de bestemming.

Hero Hokwerda

Monodialogen*

*De pogingen der vertalers zullen vergeefs zijn:
Dit vers werd geschreven om Grieks te blijven,
Dit vers is alleen voor Grieken.*

(Kostas Montis)

Wat vind je toch aan vertalen? *Ik hou van taal. Schrijf dan zelf. Kan ik niet. Hoezo? Omdat ik niets te zeggen heb.*

Hou je nu echt zo van die woorden? *Het gaat niet om de woorden. Waarom dan wel? Om de emoties. In die woorden? Ergens ertussen.*

Je hield van taal, zei je? *Ja. Om de emoties? Ja. En je had zelf niets te zeggen? Nee. Je hebt dus geen emoties? Ik dacht van wel. Maak daar dan taal van. Kan ik niet. Wat doe je er dan mee? Ze in andermans taal zoeken.*

De woorden drukken dus emoties uit? *Nee. Hè? Het gaat om wat niet wordt uitgedrukt. En hoe vertaal je dat dan? Dat is nu juist de kunst.*

Waarom lees je niet gewoon? *Vertalen is de beste manier van lezen.*

Als je vertaalt, begrijp je dan alles wat er staat? *Om en nabij. Dus niet alles? Soms te weinig, soms te veel.*

Wat is vertalen? *In de huid van de ander kruipen. Dus die ander worden? Ja. Dus zelf niemand zijn? Jawel. Hè? Anders kun je niet meer terug.*

Van welke talen hou je? *Van alle. Ook van het Grieks? Ja! Evenveel als van alle andere? Je kunt niet evenveel van alle vrouwen tegelijk houden.*

Vind je het Grieks ook mooi? *Prachtig! Mooier dan andere talen? Weet ik niet. Hè? Liefde vergelijkt niet.*

Hou je ook van het Nederlands? *Tuurlijk! Tuurlijk? Anders vertaalde ik toch niet?*

Is iets wel vertaalbaar? *Niets. Dus maar niet vertalen? Jawel! Maar dat ging toch niet? Maar het móet toch? Eh, ja... Dan is dus alles vertaalbaar.*

*Hiernaar wordt verwezen in 'Griekse gevoelens' (in *De Gids* 7, 1993, p. 561-62; zie ook <https://vertaalverhaal.nl/project/griekse-gevoelens/>).

Marko Fondse

Na 25 jaar poëzie vertalen ben ik zo ver als in het begin, d.w.z., ik weet dat het onmogelijk is. Het is het nabouwen van de marmeren Akropolis in zandsteen, of de Notre-Dame in marmer, het spelen van Chopin op een viool. Maar de Bijbel veroverde de wereld in vertaling.

Het is, zoals een goede Nederlandse uitdrukking het wil ‘onbegonnen werk’. Krasser nog, het is verlakkerij, bedrog. Op zijn best een subliem bedrog. Naarmate het bedrog subliemer is, is de vertaling slechter, maar de kans dat die ‘slechte’ vertaling een op zichzelf staand kunstwerk is, evenredig groter. Theoretisch is het mogelijk dat een vertaling een groter kunstwerk is, dan het origineel. Die gevallen zijn zeldzaam, maar ze zijn er. De 17-eeuwse dichter-schilder Heyman Dullaert (een vroeg gestorven leerling van Rembrandt) maakte een vertaling van een beroemd gedicht van Pierre de Ronsard, die het origineel overtreft.

De beste formulering van het poëzievertalen die ik ken is die van Nasos Vayenás: ‘Als het vertalen van poëzie onmogelijk is, dan is het vertalen van poëzie een echte kunst. M.a.w.: echte kunst is onmogelijk. Alleen het onmogelijke loont de moeite. Het onmogelijke is het werk van de kunstenaar. De vertaler die geen kunstenaar is, kan geen vertaler zijn.

Op zijn kortst: Kunst is bedrog. Vertalen is bedrog. Slotsom: Vertalen is kunst.